

Over de rol van Jean Leclerc bij de Leidse uitgave van Erasmus' *Opera omnia*Marc van der Poel¹*Inleiding: het probleem van het voorwoord van LB 8*

Mijn onderwerp is een vraag rond de precieze rol van Jean Leclerc als uitgever van de Leidse uitgave van Erasmus' werken (LB); deze vraag is opgekomen tijdens het werk aan de editie van twee jeugdwerkjes van Erasmus voor de ASD.

We zijn allemaal vertrouwd met het idee dat Jean Leclerc (1657-1736), die in Amsterdam werkzaam was aan het Remonstrants Seminarium, als uitgever of editeur nauw en actief betrokken was bij de voorbereiding en de uitgave van de volledige editie van Erasmus' *Opera omnia*, die tussen 1703 en 1706 gedrukt werden op de persen van boekhandelaar, uitgever en drukker Pieter van der Aa te Leiden.² Men veronderstelt daarmee doorgaans dat Leclerc niet alleen de initiatiefnemer van de uitgave was, maar ook de verantwoordelijkheid droeg voor de keuze van de teksten, de te gebruiken bronnen voor die teksten, de verantwoording daarvan, en eventueel de annotaties en wat dies meer zij, kortom alles wat een moderne editeur van een wetenschappelijke uitgave pleegt te doen. Maar als we uitgaan van een dergelijke rol van Leclerc, doet zich een curieus probleem voor in LB 8, dat grotendeels is gevuld met Erasmus' vertalingen van Griekse kerkvaders, maar waarin ook, bij wijze van *additamenta* (toevoegingen), een paar jeugdwerkjes uit Erasmus' kloostertijd zijn afgedrukt die tot dan toe nog nooit gepubliceerd waren, namelijk twee redevoeringen (de *Oratio de pace et discordia* en de *Oratio funebris* voor de Goudse dame Berta van Heyen), alsmede zestien gedichten. Toevallig is de drukkerskopij van deze jeugdwerken bewaard gebleven, nl. een eind zestiende-eeuws handschrift met duidelijke aanwijzingen voor de zettters van LB en zogenaamde formaatsignaturen van de zettters zelf in de tekst van de twee redevoeringen en de gedichten. Dit handschrift, dat door de scriptor op de titelpagina gedateerd is op 1570, werd begin 20e eeuw door A. Karthon gevonden in de Provinciale bibliotheek van Den Bosch.³ Het staat bekend als 'handschrift van Scriverius', omdat er in een laat zeventiende-eeuwse, begin achttiende-eeuwse hand door een onbekende op genoteerd is dat het ooit deel uitmaakte van de bibliotheek van Scriverius.⁴ Naast de genoemde, in LB 8 opgenomen

¹ Hieronder volgt de vrijwel letterlijke tekst van de lezing, gehouden op de Neolatinistendag 2011. Voor een nadere uitwerking en gedegen onderbouwing van deze tekst heeft het aan de nodige tijd ontbroken. Graag dank ik dr. P. Tuynman, samen met wie ik de hier aan de orde gestelde problematiek besproken en uitgewerkt heb.

² Zie bijvoorbeeld J. Huizinga in zijn lezing 'Erasmus' maatstaf der dwaasheid' in: *Verzameld werk*, deel 6, Haarlem, 1950, p. 220 en C. Reedijk, *Tandem bona causa triumphat. Zur Geschichte des Gesamtwerkes des Erasmus von Rotterdam*, Basel, 1980, p. 43.

³ A.A.J. Karthon, Het verloren Erasmiaansch handschrift van P. Scriverius, teruggevonden in 's Hertogenbosch', *Het Boek. Tweede reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 5 (1916), pp. 113-129. Thans bevindt het handschrift zich in de universiteitsbibliotheek van Tilburg, signatuur KHS D 141.

⁴ Het handschrift is in het net geschreven in de onpersoonlijke 'kopiisten'-hand die men het 'boek-schrift' van die tijd zou kunnen noemen, qua functie vergelijkbaar met het schoonschrift van de 19e-eeuwse 'bibliotheek-hand' van vóór de schrijfmachine. K. Tilmans heeft – ongetwijfeld terecht – opgemerkt dat het schrift lijkt op dat van Bonaventura Vulcanius (*Historiography and Humanism in Holland in the Age of Erasmus: Aurelius and the Divisiekroniek of 1517*, Nieuwkoop, 1992, p. 45, noot 15), waaraan echter toegevoegd moet worden dat het evenveel lijkt op de netjes geschreven

werken – de twee redevoeringen en zestien gedichten – bevat het handschrift ook de korte dialoog *Conflictus Thaliae et Barbariei* en eenenzestig brieven. Uitgaande van Leclercs opmerkingen over dit handschrift in LB 8 zal ik kort ingaan op de voorwoorden van Leclerc bij de andere LB-delen en op zijn besprekingen van de LB-delen in een van zijn tijdschriften, in een poging een beeld te krijgen van zijn rol als editeur van LB.

Het probleem met Leclercs voorwoord in LB 8 is dat hij daarin verkeerde mededelingen doet over de bron van de genoemde jeugdwerken – de twee redevoeringen en de gedichten – die in LB 8 zijn afgedrukt. Hij zegt nl. dat deze werken afkomstig waren, niet uit één, maar uit twee verschillende handschriften, nl. de gedichten uit het zogenaamde handschrift van Scriverius ('in Ms. codice qui fuit Petri Scriverii') en de redevoeringen uit een handschrift dat ooit eigendom was geweest van Petrus Opmeer ('MS. codex qui fuerat Petri Opmeri'). Wat voor handschrift dit laatste zou moeten zijn geweest blijft onduidelijk, maar alles wijst er op dat er sprake is van een misverstand van Leclerc, omdat we zeker weten dat zowel de redevoeringen als de gedichten uit een en het zelfde handschrift komen, nl. het zogenaamde handschrift van Scriverius dat we vandaag nog hebben. We weten dat zeker door de genoemde aanwijzingen voor en de noteringen van de zettters bij de tekst van de redevoeringen en de gedichten. De vraag is hoe Leclerc, als hij als editeur in de moderne zin van het woord verantwoordelijk was voor de teksteditie, zich zo kan hebben vergist. Daar komt bij dat Leclerc nog een vergissing begaat door erbij te vermelden dat de *Conflictus Thaliae et Barbariei* in LB 1 was gedrukt naar het handschrift dat hij het handschrift van Opmeer noemt, maar dat in werkelijkheid dus het ene handschrift is waaruit de jeugdwerken in LB 8 gedrukt zijn; bovendien is de *Conflictus* in LB helemaal niet gedrukt naar een handschrift, maar naar de eerdere editie van Rabus. Ik kom later terug op deze kwestie.

Ik wil hier voorleggen dat die vergissingen hun oorzaak vinden in het feit dat Leclerc niet de editeur in de moderne zin van het woord was. Het voorwoord van LB 8 laat dat duidelijk zien, want daaruit blijkt zonneklaar dat Leclerc dat zogenaamde handschrift van Scriverius nooit gezien heeft, en het ook niet hoefde te zien omdat het editeerwerk de vanzelfsprekende taak van Van der Aa en zijn (tijdelijke of vaste) medewerkers was. Het was, zoals Leclerc het uitdrukkelijk zegt in het voorwoord bij LB 8, Van der Aa die de beschikking kreeg over dat handschrift (naar we mogen aannemen via een van zijn contacten – en we weten ook dat dat al in 1703 gebeurd was, zoals we straks zullen zien) en het was eveneens Van der Aa, zegt Leclerc, die besloot een paar teksten uit dat handschrift – nl. de twee redevoeringen en de zestien gedichten - op te nemen als *additamenta* van deel 8 omdat dat deel anders nogal dun zou blijven in vergelijking met de andere delen. Maar het voorwoord van LB 8 is slechts één temidden van vele aanwijzingen dat Leclerc niet als editeur betrokken was bij de Leidse uitgave, maar op een andere manier. Ik wil proberen dat te documenteren aan de hand van Leclercs voorwoorden bij de afzonderlijke delen van LB en de artikelen die hij bij de publicatie van die delen verspreide via zijn tijdschrift

afschriften van zovele anderen uit die tijd. Alleen een extensief paleografisch onderzoek zou misschien deze standaard-hand beargumenteerd kunnen koppelen aan een individuele scriptor, als dat tenminste geen naamloze kopiist was. De biografische omstandigheden van Vulcanius in 1570 maken het bovendien hoogst onwaarschijnlijk dat het handschrift door hem vervaardigd is.

Bibliothèque Choisie, pour servir de suite à la Bibliothèque Universelle (hierna: BC), meer bepaald in delen 1 (1703), 5 (1705), 6 (1706), 8 (1706) en 12 (1707). Grosso modo kan over deze teksten worden opgemerkt dat Leclerc in zijn artikelen in de BC in grote lijnen herhaalt – bevestigt, zo men wil – wat hij in de voorwoorden van de LB-delen gezegd had.

Algemene opmerkingen over Leclercs voorwoorden in LB 1-9 en zijn besprekingen van LB in de Bibliothèque Choisie

Het eerste voorwoord (in LB 1) en het laatste (in LB 9) beginnen met algemene opmerkingen over Erasmus en zijn werk (in LB 9 alleen over zijn apologieën). Uit die opmerkingen blijkt duidelijk Leclercs grote waardering voor de persoon Erasmus en zijn werk; Leclerc schrijft deze passages, in tegenstelling tot de andere passages die besproken zullen worden, in de eerste persoon. In het tweede gedeelte van de voorwoorden van LB 1 en 9, en in de voorwoorden bij de andere delen spreekt hij over de uitgave zelf: hij vertelt welke teksten van Erasmus in ieder deel zijn opgenomen, soms schrijft hij ook iets over de inhoud van de geschriften (bijvoorbeeld in het voorwoord van deel 6 vertelt hij precies wat Erasmus in zijn editie van het Nieuwe Testament heeft gedaan), en in ieder voorwoord somt hij op in welke opzichten er verschillen en vooral verbeteringen zijn t.o.v. de Froben-editie uit 1540 die als basis was gekozen voor de nieuwe uitgave; deze verschillen betreffen soms de keuze van de teksten (m.n. van het voorwerk bij diverse geschriften waar LB uitgebreider is dan Froben), en voor alle delen geldt dat de presentatie van de tekst verbeterd is : spelling en gebruik van cursief is overal gemoderniseerd, zegt Leclerc. Alle passages in ieder voorwoord over de uitgave zijn in principe gesteld in de wij-vorm; regelmatig stelt Leclerc expliciet dat Van der Aa en zijn medewerkers iets gedaan hebben, nooit dat hij zelf iets gedaan heeft; soms bedankt hij namens Van der Aa contribuanten; dit gebeurt met name in deel 3, waar, zoals we zullen zien, mensen worden bedankt die Van der Aa handschriften met ongepubliceerde brieven ter beschikking hadden gesteld. In het algemeen blijkt uit de voorwoorden (en uit de corresponderende stukken in de *Bibliothèque Choisie*) dat Leclerc niet zelf als edituur betrokken is geweest, maar als persoon wiens rol het was de nieuwe uitgave aan te prijzen, dat wil zeggen het belang van Erasmus en diens werk te onderstrepen en het werk van Van der Aa als initiatiefnemer en verantwoordelijke edituur van de nieuwe uitgave naar voren te halen en te prijzen.

Na deze algemene opmerkingen laat ik nu een paar voor ons interessante zaken iets meer in detail de revue passeren.

Enkele voorwoorden iets nader bekeken: (a) LB 1 en 2

In deel 1 van de BC (artikel 9, BC 1, p. 380) vermeldt Leclerc n.a.v. de gelijktijdige publicatie van de delen 1, 2 en 4 uitdrukkelijk dat de heruitgave van de werken van Erasmus een onderneming van de ‘libraire’ Van der Aa was; toen Van der Aa het plan voor de uitgave gevormd had, had hij Leclerc om advies gevraagd, en deze had het plan toegejuicht, Van der Aa aangespoord het uit te voeren, en zelfs beloofd er wat opmerkingen bij te maken en alles te doen om de nieuwe editie aanbevelenswaardig te maken (‘je lui promis même d’y ajouter quelques remarques, & de faire tout ce que je pourrois, pour rendre la nouvelle édition plus recommandable’, p. 381). Van der Aa

had in 1699 al octrooi gevraagd aan de Staten van Holland en Westfriesland voor de verzamelde werken van Erasmus, omdat volgens het prospectus de Baselse editie van Froben niet meer te krijgen was.⁵ We mogen misschien aannemen dat het gesprek tussen Van der Aa en Leclerc rond 1699 plaatsvond. De eerste delen verschenen echter pas in 1703. Leclerc laat enerzijds doorschemeren dat hij door zijn eigen drukke werkzaamheden zijn belofte niet direct had kunnen nakomen, maar zegt anderzijds dat Van der Aa gerekend had op hulp ('secours') die hij niet kreeg.

Over de algemene opzet van de *Opera* schrijft Leclerc (in LB 1 en in BC 1) dat de editie van Froben uit 1540 zorgvuldig is herlezen, waarbij de druk- en spelfouten zijn verbeterd en woorden waar nodig gecursiveerd zijn; hij zegt ook dat er kleine aantekeningen zijn toegevoegd, niet om Erasmus te verklaren (iets wat volgens hem niet nodig is), maar om te wijzen op kleine foutjes en om vergissingen in citaten recht te zetten; Erasmus was ten slotte ook maar een mens, schrijft Leclerc ergens. Daarnaast vermeldt hij in de BC (1, p. 384) dat Van der Aa verantwoordelijk was voor het toevoegen van een aantal *elogia* op Erasmus in het voorwerk van LB 1 die in de Froben-editie ontbraken, alsmede voor de gravure van Erasmus naar het portret van Holbein en de gravure van het standbeeld van Erasmus in Rotterdam (BC 1, p. 383). Wat betreft LB 2 is vermeldenswaard dat Leclerc in het voorwoord opmerkt – en in de BC herhaalt –, dat de tekst van de Adagia vergezeld wordt van de noten (*notae*) van Henri Estienne (1528/31-1598), en dat er daarnaast niet meer dan kleine, niet noemenswaardige aantekeningen (*notulas*, LB 2, * -recto; *les petites notes*, BC 1, p. 394) zijn toegevoegd, die tezamen met de aantekeningen van Erasmus' jongere tijdgenoot Paul Léopard (1510-1567) zijn afgedrukt. Alle noten staan, benadrukt Leclerc, voor het gemak van de lezer aan de voet van iedere pagina afgedrukt. Wie verantwoordelijk was voor de kleine aantekeningen staat er niet expliciet bij en daarom hoeven we niet zonder meer aan te nemen dat ze van Leclerc zelf waren.⁶

(b) LB 4, 6 en 7

Nu volgen enkele opmerkingen over de volgende LB-delen, waarbij ik zal toewerken naar een iets meer gedetailleerde bespreking van de voorwoorden van delen 3 en uiteraard 8, omdat daarin de meeste gegevens zitten die er op wijzen dat Leclerc niet de feitelijke editeur van LB was.

In de Latijnse voorwoorden bij de andere LB-delen (3 en volgende dus) en in de corresponderende beschouwingen in de BC zegt Leclerc wederom niet uitdrukkelijk dat hij zelf enige werkzaamheden heeft verricht. Hij vermeldt waar dat aan de orde is dat een bepaalde tekst niet die van Froben is maar een andere (bijvoorbeeld in deel 4 is de tekst van de *Lof der zotheid* niet die van Froben, maar nagedrukt uit een editie van 1675, die ook de noten van Listrius bevatte en houtsneden van Holbein), of hij benadrukt dat een tekst uit Frobens editie is aangevuld met andere relevante teksten die Froben noodgedwongen of eigener beweging had weggelaten (bijvoorbeeld in deel

⁵ *Conditiones, quae offeruntur inscriptoribus novae editionis operum Desiderii Erasmi [...]. = Conditionen, voor de inschrijvers der nieuwe druk van Desiderii Erasmi Opera omnia.* Van deze tekst heb ik het exemplaar in de KB te Den Haag geraadpleegd.

⁶ 'Ceux qui se donneront la peine de feuilleter ce Tome d'Erasmus verront si les petites notes, que l'on y a ajoûtées, sont utiles ou non; sans qu'il soit besoin que l'on y s'arrête davantage. Il n'aurait pas été difficile de s'étendre, si l'on avait voulu faire un commentaire sur Erasme' (BC 1, pp. 394-395).

6, Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, waar behalve alle teksten uit Froben's *Opera* ook enkele teksten uit eerdere edities van Erasmus' Nieuwe Testament zijn opgenomen, waaronder Erasmus' lijst van taalfouten, onduidelijkheden, toevoegingen en weglatingen uit de Vulgaattekst, die Froben had moeten weglaten omdat ze gecensureerd waren.⁷ Een ander voorbeeld is deel 7, de parafrazen van het Nieuwe Testament, waar Leclerc onder andere vermeldt dat de opmerkingen van een ongenoemde *vir eruditus* zijn toegevoegd). Voor ons is nog apart vermeldenswaardig dat Leclerc over deze verschillen met de Froben-editie ófwel niet specifiek zegt of het idee ervoor van hemzelf of van Van der Aa stamde (zo zegt hij niet wie er gekozen heeft voor de editie 1675 van de *Lof der zotheid*), ófwel ze rechtstreeks op het conto van Van der Aa schrijft (bijvoorbeeld in het voorwoord van deel 6 betoont hij zich dankbaar dat de *bibliopola* (Van der Aa dus) relevante teksten die niet in Froben staan van her en der heeft verzameld en afgedrukt, en in het voorwoord van deel 7 vermeldt hij de toevoegingen namens de *bibliopola*; allemaal toevoegingen dus waar Leclerc zelf part noch deel aan had gehad). Al met al krijgen we hieruit niet de indruk dat Leclerc's bijdrage heel groot is geweest en dat hij intensief met de uitgave van de LB is bezig geweest, zoals Reedijk ten onrechte gesteld heeft in *Tandem bona causa triumphat*, zijn bekende Baselse voordracht over de LB uit 1980.

(c) LB 3

Met deze gedachte in het achterhoofd wil ik nu eerst iets nauwkeuriger kijken naar wat Leclerc te zeggen heeft over deel 3, waarin Erasmus' brieven zijn opgenomen. Dit deel verscheen iets later in 1703 dan de delen 1, 2 en 4, omdat Van der Aa, zoals Leclerc mededeelt, tijdens het drukken nieuwe brieven tot zijn beschikking kreeg en deze nog wilde opnemen. Leclerc heeft in de BC naar aanleiding van de publicatie van dit deel een uitgebreide levensschets van Erasmus gegeven, gebaseerd op de tot dan toe gepubliceerde brieven, die in LB voor het eerst in chronologische volgorde zijn geplaatst (BC 5, p. 145-282 en deel 6, p. 7-238; in totaal enkele honderden bladzijden, met uitgebreide citaten uit de brieven in vertaling). Deze levensschets, bedoeld om Erasmus in zijn turbulente tijd te plaatsen, getuigt van Leclerc's grote bekendheid met Erasmus' werk en met name ook met de brieven. Maar ook hier gaat Reedijk mijns inziens te ver als hij zegt dat deze levensschets aantoont dat Leclerc de LB-editie mee bezorgd heeft.⁸ Want aan het slot van de levensschets in de BC (6, p. 238) zegt Leclerc uitdrukkelijk dat, terwijl de levensschets gedrukt werd, de 'libraire' die de uitgave van Erasmus op zich genomen had (Van der Aa dus) een aanzienlijke hoeveelheid ongepubliceerde brieven heeft gevonden die hij in zijn uitgave zal opnemen. En in het voorwoord van het desbetreffende LB-deel (LB 3) zegt Leclerc dat Johannes de la Faye, en dus niet hijzelf, het editeerwerk van de brieven had gedaan: De la Faye had de leiding over de *emendatio* van de tekst van de brieven ('emendationi praefuit,' fol. *1-verso en BC 8, p. 229-230), uniformeerde de datering van de brieven naar modern gebruik, en collationeerde de tekst van de vroeger reeds gedrukte brieven met de

⁷ In de BC (8, p. 241-2) zegt Leclerc dit letterlijk; in het LB-voorwoord gebruikt hij een voorzichtige omschrijving: 'praeterea cum inventa essent in Editione Basileensi anni 1522 additamenta alia nonnulla elegantia et frugifera, quae non comparent in aliis, resecta, ut opinor, ob causas quas assequi difficile non est; ...' (LB 6, sig. * (1)^f).

⁸ Reedijk, *Tandem bona causa triumphat*, p. 43.

handschriften, als die voorhanden waren (waarbij hij waar nodig hulp kreeg van Jacobus Gronovius, 1645-1716)⁹ en met andere edities dan de Londense, die de standaardeditie van de brieven was (*Epistolarum Libri XXXI*, Londen 1642); verder verzamelde De la Faye de nog ongepubliceerde brieven, bracht ze onder in de Appendix, stelde de registers samen (die Leclerc een stuk beter noemt dan die in de Londense editie) en schreef beknopte aantekeningen bij de brieven. Het is voor ons ook van belang te vermelden dat Leclerc ook hier (uiteraard) benadrukt dat het brievendeel niet alleen de brieven bevat die ook al in bestaande uitgaven zaten (met name de Baselse *Opera*-editie en de Londense brievenuitgave), maar dat de *bibliopola*, opnieuw Van der Aa dus, en niet Leclerc, tijdens het drukken van LB 3 ook nog andere, ongepubliceerde brieven in handen had gekregen via zijn contacten. Op Van der Aa's uitdrukkelijk verzoek en namens hem bedankt Leclerc de zes met name genoemde mannen die, gehoord hebbend van de nieuwe editie, brieven rechtstreeks aan de uitgever-drukker ter beschikking hadden gesteld. Leclerc vermeldt ook dat Van der Aa hem gevraagd heeft het werk van De la Faye (en van Gronovius, die, zoals reeds vermeld is, De la Faye had geholpen met het lezen van moeilijke passages) bij wijze van dankbetuiging apart te noemen. Ten slotte vermeldt hij dat de handschriften met de ongedrukte brieven bij Van der Aa liggen en dat geïnteresseerden zich bij hem (Van der Aa) mogen melden om ze in te zien. En, zo besluit Leclerc zijn mededelingen namens Van der Aa, het brievendeel is eventueel los verkrijgbaar voor wie dat wil. We vangen hier een zeldzame glimp op van Van der Aa's verkoopstrategie, die natuurlijk quitte wilde draaien en liever nog winst wilde maken met zijn Erasmus-uitgave, die, behalve visie en durf, ook een grote financiële investering had gevergd. Subsidie bestond in die tijd niet.

Al met al mag men dus uit deze teksten van Leclerc in het voorwoord afleiden dat hij niet betrokken was bij het feitelijke editeerwerk van dit derde deel. Het was De la Faye die als medewerker van Van der Aa het editeerwerk voor zijn rekening had genomen; hij was een theologie-student, die zijn studie mogelijk nooit heeft afgemaakt.¹⁰ En overduidelijk was Van der Aa, niet Leclerc, de centrale figuur bij de uitgave.

(d) LB 8

Dat Leclerc zich niet met de handschriften bemoeide, zoals blijkt uit het voorwoord bij LB 3, biedt de juiste achtergrond om even wat nauwkeuriger naar LB 8 te kijken. We keren terug naar het probleem van de bronvermeldingen dat het uitgangspunt van ons verhaal vormde. In het voorwoord bij LB 8 zegt Leclerc, zoals we al in de inleiding van mijn verhaal zagen, dat Van der Aa tijdens het drukken de hand had gelegd op een paar jeugdwerkjes in proza en poëzie, die hij als *additamenta* toevoegde toen deel 8 nogal dun t.o.v. de andere delen dreigde uit te vallen. Leclerc zegt, zoals hierboven in de inleiding reeds opgemerkt werd, dat deze twee groepen teksten uit twee verschillende handschriften kwamen, namelijk de twee redes uit een handschrift met diverse andere werkjes (*opuscula*), dat van Opmeer zou zijn geweest, en de gedichten

⁹ Bij het lezen van moeilijke passages in de handschriften werd de la Faye bijgestaan door Jacobus Gronovius (LB-*praefatio*, sig. *2^r).

¹⁰ *Erasmus en Leiden. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in het Academisch Historisch Museum te Leiden van 23 oktober tot 19 december 1986*, Leiden, 1986, pp. 59 en 62-63.

uit het zogenaamde handschrift van Scriverius. In de BC (8, p. 255) noemt hij alleen de drie werkjes, niet de handschriften waaruit ze volgens hem kwamen. Zoals in de inleiding al is gezegd, is de opmerking over twee handschriften een vergissing, omdat we zeker weten dat al deze teksten uit één handschrift kwamen, namelijk het ons bekende zogenaamde handschrift van Scriverius.

Maar er is nog meer in Leclercs foutieve opmerkingen rond het Scriverius-handschrift dat er op wijst dat hij niet alleen dit handschrift niet gezien had, maar dat hij ook vanaf het begin van de hele onderneming niet in detail op de hoogte was van de herkomst van sommige teksten die Van der Aa in LB had opgenomen. In het voorwoord van LB 8 zegt Leclerc namelijk ook dat Van der Aa drie jaar eerder, in LB 1, uit dat zogenaamde handschrift van Opmeer een ander jeugdwerkje van Erasmus had afgedrukt, nl. de *Conflictus Thaliae et Barbariei*, een dramatische dialoog die in LB 1 na de *Colloquia* is afgedrukt. Zoals we al eerder zagen berust het bestaan van een handschrift met jeugdwerk van Erasmus dat van Opmeer zou zijn geweest op een misverstand van Leclerc, omdat er maar één handschrift met jeugdwerk voor deel 8 is gebruikt, nl. dat ‘van Scriverius’. Nu is het waar dat de *Conflictus* in dat handschrift te vinden is, maar toch blijkt uit Leclercs uitspraak in het voorwoord van LB 8 dat hij noch in 1703 noch in 1706 betrokken was bij het editeerwerk en dat hij niet op de hoogte was van Van der Aa’s bron in LB 1 van de *Conflictus*, een werkje dat niet in de Froben-editie had gestaan, omdat Van der Aa voor zijn uitgave van de *Conflictus* in LB 1 niet het zogenaamde handschrift van Scriverius heeft gebruikt (of enig ander handschrift dat we niet meer kennen), maar de editie van de *Conflictus* die Pieter Rabus had gemaakt bij zijn vertaling van de *Colloquia* (Rotterdam 1684, 2e ed. 1697). Hoewel Rabus nergens in de LB genoemd wordt, weten we zeker dat diens editie in LB 1 door Van der Aa is nagedrukt, omdat het Latijnse voorwoord van Rabus eveneens zonder meer, en anoniem, is afgedrukt; dat voorwoord was belangrijk voor Van der Aa, omdat daarin bevestigd wordt dat de *Conflictus* echt van Erasmus is. Daarnaast kunnen we de tekst van Rabus vergelijken met die van het handschrift en vaststellen dat er een aantal verschillen in zit en dat LB de Rabus-tekst volgt. Dit is dus Leclercs tweede vergissing in 1706: de LB-tekst van de *Conflictus* komt zeker niet uit een handschrift, zoals Leclerc beweert, maar uit de eerder verschenen editie van Rabus. In de opmerkingen over LB 1 in de BC (1, p. 386) vermeldt Leclerc de *Conflictus* als een tekst die uit de meeste edities, en zelfs die van Froben 1540, geweerd was, maar die Erasmus toch wel als zijn werk had erkend; over Van der Aa’s bron heeft Leclerc het hier niet.

Zoals in het begin van mijn verhaal en hierboven al is opgemerkt, noemt Leclerc in LB 8 het handschrift van de *Conflictus* (en de twee vroege redevoeringen) ‘het handschrift van Opmeer’, en dat van de jeugdgedichten ‘het handschrift van Scriverius’, terwijl al deze teksten in werkelijkheid in één en hetzelfde handschrift staan, namelijk dat waarop iemand later (misschien een boekverkoper die daar een aanbeveling in zag) heeft genoteerd dat het ooit van Scriverius was geweest. Hoe kwam Leclerc dan aan de naam van Opmeer? In het door Van der Aa in LB 1 nagedrukte voorwerk van Rabus (LB 1, kol. 889-890 BCD) had deze een passage uit een brief van Erasmus geciteerd (Allen, nr. 23, regels 89-100) met daarbij een marginale aantekening die hij bij die brief had gevonden in een handschrift uit het bezit van Opmeer (‘in Ms. quod fuit Petri Opmeri’). Leclerc heeft dat verkeerd

geïnterpreteerd en, omdat Van der Aa nergens de door hem gevolgde bron vermeldt, gedacht dat de hele *Conflictus* door Van der Aa was uitgegeven naar dat ‘Opmeerhandschrift’. De brief waaruit Rabus een passage citeert komt overigens ook in het zogenaamde handschrift van Scriverius voor, maar, anders dan Reedijk dacht,¹¹ zonder de bewuste marginale notitie. Opmeers handschrift van die brief is thans niet meer bekend.

Er is nog een derde aanwijzing dat Leclerc het handschrift waarover hij in LB 8 spreekt niet kende en niet wist waarvoor Van der Aa het precies gebruikt had. Hij laat namelijk onvermeld dat Van der Aa het handschrift in 1703 inderdaad al wel had gebruikt, maar alleen dus niet als bron voor de *Conflictus* in deel 1, maar voor het brievendeel, deel 3, dat na de delen 1, 2 en 4 verschenen was; daar was het de bron geweest voor negentien van de enkele honderden tot dan toe ongepubliceerde brieven die in de Appendix staan afgedrukt. Het handschrift bevat namelijk, zoals ik in het begin al vermeld heb, behalve de twee redevoeringen, de zestien gedichten en de *Conflictus*, ook eenenzestig brieven, waaronder negentien in 1703 nog ongepubliceerde brieven; die negentien zijn opgenomen in de Appendix van deel 3, zoals Karthon al in 1915 heeft aangetoond.

Al met al hebben we – zo mag men zonder overdrijving stellen – een overvloed aan gegevens die erop wijzen dat Leclerc het zogenaamde handschrift van Scriverius niet gezien had, en achteraf mogen we misschien toevoegen: hoe zou hij het ook gezien kunnen hebben, want hij zat in Amsterdam en Van der Aa had het in Leiden liggen of was er mee bezig, zoals blijkt uit Leclercs voorwoord van LB 3.

Samenvatting

Samenvattend kunnen we stellen dat het zonneklaar is dat Leclerc het ‘handschrift van Scriverius’ nooit gezien heeft, en dat er dus ook geen enkel probleem is rond Leclercs met de feiten strijdige mededelingen in het voorwoord van LB 8, zoals men vroeger wel heeft gedacht,¹² want Leclerc vergiste zich gewoon uit onwetendheid. En Leclercs vergissing wordt volstrekt verklaarbaar als we ons realiseren dat alle voorwoorden van de LB-delen en de corresponderende teksten in de BC er overduidelijk op wijzen dat Leclerc niet verantwoordelijk was voor het feitelijke editeerwerk, waarvoor Van der Aa andere medewerkers – naast, mag men vanzelfsprekend veronderstellen, zijn zettters – had aangetrokken (slechts bij deel 3 vernemen we de naam van zo’n medewerker, nl. De la Faye).

Toch heeft Leclerc wel een rol van betekenis gehad rond de publicatie van de Leidse uitgave; met zijn voorwoorden en zijn artikelen in de BC benadrukte hij namelijk het belang van de humanist Erasmus en zijn werk, en benadrukte hij de rijkdom en de kwaliteit van de nieuwe editie ten opzichte van de bestaande (Froben 1540); en dat is precies wat hij Van der Aa vermoedelijk al in 1699 beloofd had, nl. dat hij alles zou doen om de nieuwe editie, die gewaagde onderneming van Van der Aa, aanbevelenswaardig te maken; of, zoals hij het zei in de BC: ‘je lui promis même (...) de faire tout ce que je pourrois, pour rendre la nouvelle édition plus recommandable’.

¹¹ C. Reedijk, *The Poems of Erasmus*, Leiden, 1956, p. 132.

¹² Ibid., pp. 132-133; J.J.V.M. de Vet, *Pieter Rabus. Een wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting*, diss. Nijmegen, Amsterdam, 1980, pp. 64-65.